IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

शाकुन्तलीय स्त्रीपात्रेषु धर्मशास्त्रीयतत्वानुशीलनम्

[1] डॉ0 अभय कुमार
[1]सहायक प्राध्यापक,
[1]मिथिला महिला महाविद्यालय, आजमनगर, दरभंगा

सारांशः *विश्वसाहित्यापेक्षयाए नितान्तप्राचीनतमसाहित्यरूपेणेदं सर्वेषामेव वाङ्मयानामादर्शो गुरुश्च। अत्र च सर्वमेव मानवज्ञानं मूर्तिमत्त्वेनावभासते। अज्ञातकालादारभ्याद्य यावद् धाराप्रवाहरूपेण सततं प्रवर्तमानमिदं नैकासां सभ्यतानां संस्कृतीनांए सृष्टीनांए प्रलयानाञ्च साक्षित्वेनापि विराजते। अत्र हि चत्वार एव सखशाखा वेदाः ए ब्राह्मणानिए आख्याकानिए उपनिषदः कल्पसूत्राणिए गृह्यसूत्राणि शूल्वसूत्राणिए शिक्षाः व्याकरणानिए निरूक्तंए छन्दांसिए ज्योतिषए धनुर्वेदम्ए आयुर्वेदःए गन्धर्ववेदम्ए अर्थशास्त्रम्ए पुराणानिए कल्पशास्त्राणिए धर्मशास्त्राणिए काव्यानिए लक्षणशास्त्रम्ए अलङ्कारशास्त्रम्ए आगमाःए दर्शनानि च स्वस्वभेदोपभेदयुतानि । यथायथं प्रकरणानुरूपं समुपवर्णिताः सन्ति।*

प्दकमग ज्मतउे . **कल्पशास्त्राणि शिक्षाः व्याकरणानिए निरूक्तंए छन्दांसिए ज्योतिषण**

संस्कृतवाङ्मयं न केवलमार्याणमेवापि तु मानवजातेरेवामूल्योऽक्षयश्च सांस्कृतिकनिधिः । अस्य रचनाचारूत्वमर्थनिधानं प्रतिपादित मूल्यञ्चेति त्रीणि मुख्यवैशिष्ट्यानि यैरिदमितरवाङ्मयापेक्षया नितान्तोत्कर्षमावहति। अस्य विषयव्यापकत्वं । तत्प्रतिस्पर्धिनोऽपि नतमस्तकान् करोति। अस्मिन् मानवजीवनस्य चत्वारो मुख्यपुरुषार्था धर्मार्थकाममोक्षाः साङ्गोपाङ्ग विवेचिताः सन्ति। अस्य किं वा वैदिकमुत् वा लौकिकमपि वाङ्मयं समग्रमेव मानवमूल्यमात्मसात्कृत्य व्याख्याति। विश्वसाहित्यापेक्षयाए नितान्तप्राचीनतमसाहित्यरूपेणेदं सर्वेषामेव वाङ्मयानामादर्शो गुरुश्च। अत्र च सर्वमेव मानवज्ञानं मूर्तिमत्त्वेनावभासते। अज्ञातकालादारभ्याद्य यावद् धाराप्रवाहरूपेण सततं प्रवर्तमानमिदं नैकासां सभ्यतानां संस्कृतीनांए सृष्टीनांए प्रलयानाञ्च साक्षित्वेनापि विराजते। अत्र हि चत्वार एव सखशाखा वेदाः ए ब्राह्मणानिए आख्याकानिए उपनिषदः कल्पसूत्राणिए गृह्यसूत्राणि शूल्वसूत्राणिए शिक्षाः व्याकरणानिए निरूक्तंए छन्दांसिए ज्योतिषए धनुर्वेदम्ए आयुर्वेदःए गन्धर्ववेदम्ए अर्थशास्त्रम्ए पुराणानिए कल्पशास्त्राणिए धर्मशास्त्राणिए काव्यानिए लक्षणशास्त्रम्ए अलङ्कारशास्त्रम्ए आगमाःए दर्शनानि च स्वस्वभेदोपभेदयुतानि । यथायथं प्रकरणानुरूपं समुपवर्णिताः सन्ति। ईदृशं विस्तृत परिपूर्णञ्च वाङ्मयं । नान्यस्याभाषायां कुत्रापि दृश्यते। अत एव सगौरवमित्थमुद्घोषितमस्ति

श्श्यन्नेहास्ति न तत्कचित्श्श इति।

एवमेव संस्कृतवाङमयं वैदिकसंस्कृतवाङ्मयेन लौकिकसंस्कृत.रू ण वाङ्मयेन च द्विधा विभक्तो विद्यते। वैदिकसंस्कृतवाङ्मये वेदानां स्थानं सर्वोपरि वर्तते। वेदो धर्मनिरूपणे स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम्ए स्मृत्यादयस्त तन्मूलकतया। श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी। न केवलं धर्ममूलतयैव वेदाः समादृताः अपि तु विश्वस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थतयाऽपि। प्राचीनानि धर्मसमाज.व्यवहारप्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं श्रुतय एव क्षमन्ते। प्रधानतया वेदो द्विविधः मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्च। मन्त्रसमुदाय एव संहिताशब्देन व्यवहृतः। ब्राह्मणरूपो वेदभागस्तु संहिताभागस्य व्याख्यारूप एव। स चायं ब्राह्मणभागो यागस्वरूपबोधकतया प्रथितः। ब्राह्मणग्रन्थोऽपि त्रिधा विभक्तो । भवति . ब्राह्मणम्ए आरण्यकम्ए उपनिषदश्च। यज्ञस्वरूपप्रतिपादकों ब्राह्मणभागः। अरण्ये पठिताः यज्ञस्याध्यात्मिक विवेचयन्तो वेदभागा आरण्यकानि। उपनिषदो ब्राह्मणबोधिकाः मोक्षसाधनानिए अयमेव भागो वेदस्यान्तरूपतया वेदान्त इत्युच्यते। ब्राह्मणभागो गृहस्थानामुपयोगीए आरण्यकभागो वानप्रस्थमाश्रितानाम्ए उपनिषद्भागश्च सन्यस्तानामुपयोगीत्यपि कथयितुं शक्यते। ऋग्यजुः सामाथवभेदेन च चत्वारो वेदाः सन्ति। वेदस्य षड् अङ्गानि सन्तिए शिक्षाए कल्पःए छन्दःए निरुक्तंय ण व्याकरणम्ए ज्यौतिषम् इति। यथोक्तं पाणिनिना स्वशिक्षायाम्. ण णणण

श्छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरूक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घाणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥

अपि च पतअलिनाऽप्युक्तम् श्श्ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च।श्प्रातिशाख्यानामुददेश्यं वैदिकशब्दानां व्याकरणप्रक्रियाप्रदर्शनमेव। तत्रए ऋक्प्रातिशाख्यम् यजुः प्रातिशाख्यम्ए तैत्तिरीय प्रातिशाख्यम्ए सामप्रातिशाख्यञ्च प्रसिद्धम्। देवताग्रन्था वेदमन्त्राणां देवताः प्रतिपादियितुं लिखिताः। पूर्वमत्र विभागे बहवो ग्रन्था आसन् परं सम्प्रति वृहदेवतानामा एका एव ग्रन्थः प्राप्यते। निघण्टुः वैदिकदुरूहशब्दानां संग्रहात्मककोग्रन्थः कथ्यते। निघण्टुः निरूक्त इति ग्रन्थद्वयोः विषयप्रतिपादनदृष्ट्या साम्यता विद्यते इति । सायणाचार्यः ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां ध्वनितम्। वस्तुतः निरूक्तं निघण्टोः । व्याख्या विद्यते। सम्प्रति निघण्टुः इति नामकोग्रन्थः स्वतन्त्ररूपेणानुपलब्धो दृश्यते। श्कस्मात् निघण्टवःश्श इति बहुवचनप्रयोगेन महर्षिः यास्केन विरचितं निरूक्तग्रन्थे निघण्टुः इति प्रकरणात् भिन्नः कोऽपि वैदिककोशग्रन्थः विद्यते। एवं संक्षेपतः परिचितो वैदिकसंस्कतवाङमयगन्धः ।

क. वैदिकसंस्कृतवाङ्मयम् वेदः संहिता ३ण्ब्राह्मणम् ४ण आरण्यकम् ५ण उपनिषद् ६ण वेदाङ्गम् १ण प्रातिशाख्यम् ए देवता निघण्टः । ण

लौकिकसंस्कृतवाङ्मयस्यापि द्विधा विभाजनं कर्तुं शक्यते। तत्र प्रथम संस्कृतशास्त्रम् द्वितीयञ्च संस्कृतकाव्यम्। संस्कृतशास्त्रे दर्शनम्ए पुराणम् इ तिहासश्चए धर्मशास्त्रम्ए अर्थशास्त्रम्ए कामशास्त्रम्ए कोशशास्त्रम्ए आयुर्वेदःए धनुर्वेदःए गन्धर्ववेदःए अथर्ववेदःए स्थापत्यवेदश्च सन्ति। संस्कृतकाव्ये श्रव्यकाव्यम् दृश्यकाव्यञ्च प्रमुखं विद्यते। श्रव्यकाव्येऽपि पद्यकाव्यमए गद्यकाव्यम्ए चम्पूकाव्यञ्चेति सन्ति। दृश्यकाव्येऽपि नाट्यकाव्यं विद्यते। नाट्यकाव्ये नाटकम्ए प्रकरणम्ए भाणःए प्रहसनम्ए डिमःए व्यायोगः । समवकारःए वीथीए अङ्कः इहामृगः चेति नाटकस्य प्रभेदाः सन्ति। णण ण

भारते दर्शनस्योदयो वेदकाल एवाजायत। ॠग्वेदे प्रजापतिपरमेष्ठी जगतो मूलतत्त्वं मीमांसमानः प्राप्यते। स हि . ॠआनीदवातम्ए इत्यादिमन्त्रेषु तदेव तत्त्वं विमृशन् दृश्यते। अपरोऽपि संवनन आङ्गिरसो नामर्षिः ॠसङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्। इत्यादिमन्त्रैस्तस्यैव तत्त्वस्यान्वेषणाय लोकान् प्रेरयन प्रतिभाति। अनयोः ऋष्योश्चिन्ता धारयोर्द्वयी दिशाप्रथमा चिन्तनप्रवृत्तिःए द्वितीया तर्कप्रवृत्तिः । इमे द्वे अपि मिलिला दर्शनान्यकरयितुं प्राभवताम्।

वेदसंहितायामहरितस्य दर्शनद्रुमस्य उपनिषत्काले पल्लवितत्वं जातम्। ॠतत्त्वमसिॠ इति मन्त्रेण तदेव तत्त्वं प्रकटं प्रतिपादितम्। तदनन्तरं सूत्रकाले ६ दर्शनमस्य शाखा विभक्ताः। सोऽयं दर्शनद्रुमः शाखाभेदेन बहुधा विभक्तः । । तत्र स्थूलरूपेण प्रथमं द्वौ भागौ वैदिकानि दर्शनानि अवैदिकानि च दर्शनानि। अवैदिकानि दर्शनानि नास्तिकदर्शनपदेन व्यवहियन्ते वैदिकानि च आस्तिकपदेन व्यवहियन्ते। तत्र अवैदिकदर्शनानि . चार्वाकदर्शनम्ए बौद्धदर्शनम्ए जैनदर्शनञ्च। वैदिकदर्शनानि च . न्यायदर्शनम॰ वैशेषिकदर्शनम्ए सांख्यदर्शनम्ए योगदर्शनम्ए मीमांसादर्शनम्ए वेदान्तदर्शनञ्च। पुराणानां धामिकदृष्ट्या महत्त्वमधिकम्। वेदविहितानां धर्माण । सरलसुबोधभाषायां वर्णनायैव पुराणानि विरचितानि ॠइतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥ समाजस्य तात्कालिकस्वरूपबोधनायापि पुराणानां महानुपयोगः पुराणेषु चीनभारतसयेतिहासो निहितः। पुराणोक्तानामितिवृत्तानां प्रामाणिकत्वं शिलालेखादिभिरपि कर्तुमारब्धम्। इतिहासा यदि राज्ञां वृत्तं प्राधान्येन बोधयन्ति तदा पुराणानि राज्ञां वृत्तैः सह ऋषीणामपि वृत्तं बोधयन्तीति परमोपयोगित्वं ॰ पुराणानाम्।

पुराणानां संख्याविषये विदुषां मतभेदो नास्तिए तेषामष्टादशत्वम।
मद्वयं भद्वयं चैव अत्रयं वचतुष्टयम्। अनापलिंगकूस्कानि पुराणानिप्रचक्षते॥

श्लोकोऽयं पुराणानां नामानि संगृह्णाति। यद्वयम् . मकारादि पुराण द्वयम् मत्स्यपुराणम् मार्कण्डेयपुराणञ्चए भद्वयम् मकारादिपुराणद्वयम् भविष्यपुराणम् भागवतपुराणञ्चए त्रयम् ब्रादिपुराणत्रयम् ब्रह्माण्डपुराणम्ए ब्रह्मपुराणम्ए ब्रह्मवैवर्तञ्चए वचतुष्टयम् वकारादिपुराणचतुष्टयम् वामन वराह विष्णु वायुपराणानिए अ अग्निपुराणम् ना नारदपुराणम्ए प पद्मपुराणम लिं लिङ्गपुराणम् ग गरूड़पुराणम्ए कू कूर्मपुराणम्ए स्क सकन्दपुराणञ्चेति अष्टादश सन्ति।

धर्मशास्त्रमित्यत्र धर्म प्रथमं पदं विद्यते शास्त्रं द्वितीयं पदं विद्यते च। धर्मो हि नाम इन्द्रियविषयप्राप्तिजन्यं क्षणिकां सन्तुष्टिमनपेक्ष्य वस्तुतः आत्मकल्याणसाधनस्याचरणम्। शास्त्रकारैः धर्मस्य विविधानि लक्षणानि कृतापि दृश्यन्तेए तद्यथा चोदनालक्षणो धर्मः इति जैमिनिः । । यतोऽभ्युदयनिः श्रेयससिद्धिः सधर्मः इति कणादः । ॠवेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥

शासनात शास्त्रमिति। धर्म प्रतिपादितं शास्त्रं धर्मशास्त्रं कथ्यते। धर्मशास्त्रे वर्णाश्रमव्यवस्थायाःए कर्तव्याधिकारः ए विविधधर्माश्चेति वर्णिताः सन्ति ।

अर्थशास्त्रं कौटिल्येण प्रणीतं विद्यते। तेन अर्थशास्त्रस्य निर्वचनमेवं कृतम् ॠमनुष्याणां वृत्तिरर्थः मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः ए तस्याः प्रथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रम् अर्थशास्त्रमिति। अर्थशास्त्रस्य पञ्चदशाध्याये वर्णिताः एते विषयाः सन्ति
;1द्व विनयाधिकारिकःए ;2द्व अध्यक्षप्रचारःए ;3द्व धर्मस्थानीयःए ;4द्व कण्टकशोधनम्ए ;5द्व योगवृत्तए ;6द्व मण्डलयोनिए ;7द्व षड्गुण्यःए ;8द्व व्यसनाधिकारिकःए ;9द्व अभियास्यत्कर्मम्ए ;10द्व सांभ्रमिकःए ;11द्व संघवृत्तःए ;12द्व आबलीयसः ए ;13 दुर्गलम्भोपायःए ;14द्व औपनिषदिकःए ;15द्व तन्त्रयुक्तिश्चेति।

कामशास्त्रं वात्स्यायने प्रणीतं विद्यते। परं पुरुषार्थचतुष्ट्येषु । धर्मार्थमोक्षापेक्षया किञ्चिदपि न्यूनं स्थानं कामस्य नास्तीति निश्चितं भवति। । कामशास्त्रस्य प्रतिपाद्यविषयाः सामान्यसिद्धान्तः ए रतिए प्रेमः ॰ विवाह पत्नीए गणिकाए प्रच्छन्नप्रेमाश्चेत्यादयः सन्ति। महाकविः कालिदान । मेघदूते ॠकामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु इति पद्येन कामविषयक भान प्रतिष्ठापितम्।
;2द्व आयुर्वेदशास्त्रस्य निर्वचनं सुश्रुतसंहितायां विद्यते . आयुरस्मिन् विद्यते अनेन वा आयुर्विन्दति। आयुर्वेदस्य अष्टप्रतिपाद्यविषयाः सन्ति। अतः आयुर्वेदस्य अष्टाङ्गाभिधानामपि भवति . ;1द्व शल्यम् ;2द्व शालाक्यम् ;3द्व कायचिकित्सा ;4द्व भूतविद्या ;5द्व कौमारभृत्यः ;6द्व अगदतन्त्रः ;7द्व रसायनतन्त्रः ;8द्व वाजीकरणञ्चेति। आयुर्वेदस्य प्रमुखाः ग्रन्थाः सन्तिॠ . ॰॰ ;1द्व चरकसंहिता ;2द्व सुश्रुतसंहिताए ;3द्व माधवनिदानः ;4द्व भावप्रकाशश्चेति। । ।
कोशशास्त्रे निघण्टुः इति वैदिकशबदकोशः विद्यते। उपलब्धकोशग्रन्थेषु अमरकोशः प्राचीनतमो विद्यते। संस्कृतवाङ्मये कोशशास्त्रस्य महत्त्वपूर्ण स्थानमस्त्येव यतो हि कोशज्ञानेन विना संस्कृतशास्त्रस्य ज्ञानं न सम्भवति। संस्कृते चतुर्दश ;14द्व कोशग्रन्थाः प्रमुखाः विद्यन्ते।

संगीतशास्त्रस्य चर्चा वैदिककालादेव दृश्यते। यज्ञे याज्ञिकाः वेदमन्त्राण्यं । ज्ञायनं कुर्वन्तिस्म। सामवेदे सप्तस्वरानां विधानमपि विद्यन्ते।

मतृहरिणा प्रतिपादितं यत् ॠॠसाहित्य संगीत कला विहीनः । साक्षात् पशु पुच्छ विषाणहीनः द्यद्य

लोकिकसंस्कृतगीतशास्त्रे रावणेन विरचितं ॠरावणीयम्ॠ इति संगीतग्रन्थोः । विद्यते। ऐतिहासिकाः चर्ययन्ति यत् ॠरावणःॠ वेदमन्त्राणां सम्यक् ज्ञायने पारंगतः आसीत्। एवमेव लौकिकसंस्कृतवाङ्मयस्य वर्णितसंस्कृतशास्त्राणां तालिकाऽत्र प्रस्तूयते
संस्कृतशास्त्रम् १॰दर्शनम् 2॰ पुराणम् इतिहासश्च 3॰ धर्मशास्त्रम् 4॰ अर्थशास्त्रम् 5॰ कामशास्त्रम् 6॰ कोशशास्त्रम् 7॰ आयुर्वेदः १॰ यजुर्वेदः 9॰ गन्धर्ववेदः 10॰ स्थापत्यवेदः

संस्कृतकाव्ये श्रव्यकाव्यं दृश्यकाव्यञ्च प्रमुखं विद्यते। यस्य काव्यस्य निबन्धानिषेवणाद् वा सहृदयाश्चतुर्वर्गफलास्वादादप्यधिकमानन्द प्रदं चमत्कार जनकम लौकिकमास्वादमनुभवन्ति तस्य चमत्कारि बोध जनक ज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवतः काव्यस्य किं स्वरूप मिति जिज्ञासमानेन । विश्वनाथकविराजेन

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि। काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते॥

इत्येव प्रकारेणापक्रम्य वामनानन्दवर्धन . भोजराज मम्मटादीनां काव्यलक्षणानि दूषयित्वा ॠवाक्यं रसात्मकं काव्यमिति लक्षयाञ्चके। रसात्मकस्यैव काव्यस्य काव्यत्वाजीकारस्येदं तात्पर्यम् .
रसास्वादसुखानुभवद्वारा वेदशास्त्र विमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रादीनां रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादि एत्याकृत्य प्रवृश्चि निवत्युपदेशरूप काव्य प्रयोजनस्यपि। सिद्धिर्यतः काव्यस्य रसात्मकत्वे एव ए भवति यतो रसात्मकमेव वाक्यं काव्यम्। अपरं च ॠवाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्ॠ 6

इत्यग्निपुराणोक्तम् ॠकाव्यस्यात्मनि सजिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः इति महिमभट्ट प्रतिपादितं च तदैव संगच्छते। अस्मिश्च लक्षणे तेन विषयद्वयं मुख्यतः प्रतिपादितम् . ॠरसात्मकमेव वाक्यं काव्यं भवतिॠ इति ॠकाव्यस्य रस एव आत्माॠ इति च। काव्यस्वरूप सम्बन्धे अलंकार शास्त्रे ॠविशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम्ॠ इष्टार्थरमणीयार्थप्रतिपादकःए शब्दः काव्यम्ॠ ए तथा रसात्मकं वाक्यं काव्यम् इति मतत्रयमुपलभ्यते।

तत्र नाटयात्मककाव्यस्य भरतमुनिना कृतस्य श्मृदुशब्दं सुखार्थ च कविः कुर्यात्तु नाटकम् इत्यस्य शब्दार्थो सहितौ काव्यमितिश भामहकृतस्यए श्काव्यशब्दोऽयं गुणालंकार . संस्कृतयोः शब्दार्थोवर्तते

इति वामनकृतस्य श्ननु शब्दार्थो काव्यम्श 10 इति रूद्रटकतस्यण विविध.वाच्य.वाचक.रचना.प्रपञ्चचारूणः काव्यस्यश्ए इत्यानन्दवर्धन कृतस्य

श्शब्दार्थो सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि। बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि॥ 11

अग्निपुराण काव्यादर्शायुक्तस्य श्इष्टार्थव्यवच्छिन्न . पदावलीरूपस्य काव्यलक्षणस्य मण्डनं श्शब्दार्थो काव्यमित्यस्य खण्डनं कुर्वता पण्डितराज जगन्नाथेन लक्षितम्. श्रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्श इति। तत्र प्राचां काव्यप्रकाशकारादीनां लक्षणं दूषयता तेन प्रतिपादितम् . श्यत्तु प्राञ्चः शब्दार्थो काव्यमित्याहुस्तत्र विचार्यते। अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमितं शब्दार्थयोसक्तं प्रत्येक पर्याप्तं वा। नाद्यः । एको न द्वाविति व्यवहारस्येव श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारस्यापत्तेः । न द्वितीयः। एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वय.व्यवहारापत्तेः। तस्माद् वेद.शास्त्र पुराण . लक्षणस्येवए काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिताश इति। पण्डितराजस्यायमाशयः शब्दार्थो काव्यमित्यत्र काव्यत्वं यदि शब्दार्थयोरूभयोः पर्यप्रयाख्य . विलक्षण स्वरूपसम्बन्धेन विद्यते तर्हि श्एको न द्वौश इति व्यवहारस्येव श्लोकवाक्येए एकस्मिन् शब्दाशेए काव्य.व्यवहारस्यानापत्तिः स्यात्। शब्दार्थयोः प्रत्येक शब्देऽर्थे च पर्याप्त्या काव्यत्व.सद्भाव.व्यवहारे एकस्मिन्नेव पद्ये शब्दांशे एकस्य अर्थाशेऽपरस्यचेत्येवं रूपेण काव्यद्वय. व्यवहारस्यापत्तिः स्यात्। अतो वेदे यथा शब्दमात्रे वेदत्व . व्यवहारस्तयैव काव्येऽपि शब्दमात्रे एवण्ण काव्यत्वव्यवहारः समुचितः ।

पद्यकाव्यस्यापि महाकाव्यम्ए काव्यम्ए गीतिकाव्यञ्चेति त्रिधा विमाजनं कर्तुं शक्यते। संस्कृतकाव्यानि पुराणं रामायणं भारतं च बीजमावेनाश्रयन्ति। कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्यं नवदश ;19द्ध सर्गात्मकं विद्यते। अत्र रघोर्वेशस्य की निबद्धा। दशमसर्गादारभ्य पञ्चदशसर्गपर्यन्तं रामस्य कथा वर्णिता। तदुत्तरं रामवंशयानां तत्तम्नृपाणं चरितान्युपन्यस्तानि। अन्तिमः सर्गो गर्भान्धिस्याग्निर्वर्णस्याभिषेकेण समाप्यते। एवमेव कुमारसम्भवमपि सप्तदशः ;17द्ध सर्गात्मकं महाकाव्यमनेन विरचितं विद्यते। कुमारसम्भवप्रथमसर्गे । हिमालयवर्णने या वास्तविकवस्तूपन्याससहकृता काव्यकला सा नितान्तहृद्या। तृतीसर्गे श्रृङ्गारोद्दोधकसामग्रीसङ्कलने कालिदासेन प्रथमं वसन्त ः प्रकटीकृतस्तदनन्तरं काननशोभा समुद्भाविताए तदनन्तरं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्तीए आवर्णिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वसानाअन्तरतरूणार्करागं स्थावरराजकन्या अदर्श्यत। एतादृशसामग्रीसमवधाने सत्येव तु

श्हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदमारम्भ इवाम्बुराशिः। उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥श ण ए ए

महादेवे पार्वतीवदनं पश्यन्ति सत्येव

श्शकामस्तु बाणावसरं समीक्ष्य पतङ्गवहिमुखं विविक्षुः ।। उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममशे॥श्शण्ण

अश्वघोषस्य बुद्धचरितम् संस्कृतभाषामयं सप्तदशसर्गनिबद्धमेकं महाकाव्यं विद्यते। अत्र बुद्धस्य चरित्रमुपदेशांश्च कविवर्णयत्। अष्टादशसर्गात्मकेऽत्र महाकाव्ये इक्ष्वाकुवंशस्य राज्ञो नन्दस्य धर्मपरिवर्तनम् सन्दर्या सह तत्पाणिग्रहणं च वर्णयति कविः । बहोः कालात् पूर्व बुद्धाः काव्यमिदं नाद्रियन्त अत्र ग्रन्थे बुद्धधर्मेऽश्वघोषेण ये तर्काः प्रदर्शिताऽस्ते ध्यानमाकर्षयन्ति। इमे द्वे अपि काव्ये बुधधर्मेण सह सम्बद्धे।

कुमारदासस्य जानकीहरणं षोडशसर्गात्मकं विद्यते। तत्र प्रथमसर्गे । दशरथवृत्तम्ए द्वितीये रावणपराजितानामिन्द्रादिदेवानां नागलोके विष्णुसमीपोपसदनम्ए तृतीये ऋतुवर्णनम्ए चतुर्थे पुत्रेष्टियागो रामस्य जन्म शिक्षाग्रहणं वशिष्ठाज्ञया राक्षसवधोद्योगश्चए पञ्चमे वसिष्ठाधिष्ठिततपोवनवर्णनम्ए षष्ठे मिथिलाप्रस्थानम्ए सप्तमे विवाहः ए अष्टमे रामसीतयोर्मधुयामिनीवर्णनम्ए नवमे वरवध्वोःए अयोध्याप्रत्यावर्त्तनम्ए दशमे रामवनवासः भारतकृतं तत्प्रार्थनं सीताहरणञ्च! एकादशे गरूडरावणयोर्युद्ध गरूडबधः सुग्रीवसख्यादिकञ्चए द्वादशे शरद्वर्णनम्ए त्रयोदशे सीतावियोगे रामस्य विलपितम्ए चतुर्दशे सेतुबन्धनम्ए पञ्चदशे रामेण रावणं प्रति सन्देशप्रेषणञ्चण शेषभागे रामायणकथैवानुसृता।

माघस्य शिशपालबधमहाकाव्ये द्वाविंशतिसर्गाः सन्ति। अत्रयद्धिष्टिराय राजसूयेयागे श्रीकृष्णेन कृतः शिशुपालस्य वधो मुख्यतया वर्णितः ।

श्रव्यकाव्ये महाकाव्यस्य श्यं परम्परा कालिदासादरम्यः अधुना जयमन्तमिश्रप्रभृतिनां संस्कृतविदुषां प्रयासेन गौरवान्वितं दरीदृश्यन्ते।

नीलकण्ठदीक्षितस्य श्शिवलीलार्णवे द्वाविंशत्या सर्गः मदुरास्थितस्या सुरेन्द्रनाथशिवस्य 64 प्रख्यातलीलानां वर्णनं निबद्धम्। सुरेन्द्रनाथशिवस्यैता लीलाः स्कन्दपुराणान्तर्गते हलास्यमाहात्मे उपनिबद्धाः । काव्ययम इदम सरसया सरलया च भाषया निबद्धमतीव मनोहारि विद्यते। प्रारम्भे मङ्गलाचरणं

यथा

पूतं स्वतः पूततरं ततो यद् गाङ्गं पयः शङ्करमौलिसङ्गात्। तत्पातु मातुः प्रणयापराधपादाहतैः पूततमं ततो नः द्यद्य अन्विष्य

खिन्नअन्तरनिगमानशेषनमी नमीनं प्रथमं स्मरामः । अन्विष्यमाणं निगमैरशेषैरम्ब स्तुमस्ते वयमक्षिमीनम्॥श

महाकविकालिदासेन विरचितं मेघदूतं गीतिकाव्यं विद्यते। प्रायः श्लोकशतकमितोऽयं ग्रन्थः किमपि अलौकिकं मादकं तत्त्वं रक्षति येन लोको ए श्माघेमेघे गतं वयः इति साभिमानं वक्तुमुत्सकृते। मम विचारे मेघदूते । विरहशालिनी युवजनस्य मनः स्थितेस्तादृशं व्यक्तः चित्रं प्रस्तुतं तदधीयानी जनः स्वचित्रमिव प्रदर्श्यमानः कामपि आत्मविस्मृतमिव प्रतिपद्यते। इदमेव हि मेघदूतस्य वैशिष्ट्यं यत्तत्र वर्णनप्रवृत्तानि पयान्यपि मनोगतान ए विरहिजनभावानभिव्यञ्जयन्ति श्वेणीमूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः पाण्डुच्छायातटरूहतरूग्रशिभिजीर्णपर्णैः । सौभाग्यं तु सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती कार्य येन त्यजति विधिना सत्वयैवोपपाद्यः ॥श

पद्येऽत्र विन्ध्येदेशा दूरं गच्छतिए विरहिण्या दशैव पुर उपेत्य विरहिणो हृदये कामपि पीडागवतारयतिए याऽध्येतरसिकानां हृदये विप्रलम्भश्रृङ्गारंण्ण प्रवाहयति। कालिदासेन मेघदूते सौन्दर्यसृष्टेः पराकाष्ठा प्रकाशिता

श्तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाघरोष्ठी।श इति

गद्यं साहित्ये प्रयुज्यमानं सदेव गद्यकाव्यनामकं काव्यस्य भेदमकल्पयत्। साहित्यप्रयोगश्च गद्यस्य शिलालेखेष्वेवेदं प्रथमतया कृतः प्रतीयते। सुबन्धोभट्टबाणस्य च गद्यमपेक्ष्य बहुकालात् पूर्वमेव रूद्रदाम्नः शिलालेखोऽखिन्नगद्यशैलीनिदर्शनी भूतोऽलिख्यत्। बाणस्य कादम्बरी ण कथाग्रन्थः। स्वयमेव कविना. श्धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथाश इति । कादम्बर्याः कथाग्रन्थत्वमुक्तम्। कादम्बर्याः कथा जन्मत्रयवृत्तान्तमङ्गीकरोतीति जटिला। एका कथा कथान्तरमुद्भबयतीति प्रथमाकथा सावशेषैव द्वितीयस्याः कथाया अवसान प्रतीक्षमाना तिष्ठतिए एवमपरापि कथेति कथा साङ्कार्यमत्र विद्योतते।

सर्वप्रथममाचार्यो दण्डी श्गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयतेश इति । चम्पूलक्षणमुक्तवान्। तदनन्तरभविनोऽप्याचार्यास्तदेवान्ववदन्। श्गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूःश इति तल्लक्षणे वाणीस्थाने काव्यपदनिवेशेऽपि न कापि नवीनता

श्क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके। आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम्॥श

चम्पूकाव्यं गद्यकाव्यस्यैव परिमार्जितं रूपमिति कथनेन । सत्यमुपलजते।

नलचम्पूरू मदालसाचम्पूरू नवसारीशिलालेखश्चेति त्रयः प्रबन्धास्त्रिविक्रमभट्टेन विरचिताः। मिष्वप्येषु शिलालेखरूपः प्रबन्धः शएपिग्राफिका इण्डियाश इति नामके प्रकाशने नवमभागे 32 तमे पृष्ठे मुद्रितः ।

अस्य शिलालेखस्यैकं पद्यम् जयति विबुधबन्धुर्निन्ध्यविस्तार वक्षः स्थलविमलविलोलत्कौस्तुभः कंसकेतु। मुखसरसिजरङ्गे यस्य नृत्यन्ति लक्ष्म्याः स्मरभरपरिताम्यतारकास्ते कटाक्षः ॥ इति

प्रशस्तेरस्याः कविताशैली नलचम्पूगतां काव्यशैलीं तुलमतीति सिद्धयत्यनयोः प्रबन्धयोरेक कर्तृकत्वम्। नलचम्पूरू दमयन्तीचम्पूरिति नामान्तरेणापि प्रसिद्धयति। अत्र सप्तोच्छवासा विद्यन्ते। अस्य ग्रन्थस्य सर्वत्राप्युच्छवासान्ते हरचरणसरोजपददर्शनाद् माघस्य श्रयङ्कत्वमिव किरातार्जुनीयस्य लक्ष्म्यकत्वमिव वा अस्यापि ग्रन्थस्य हरचरणसरोजाङ्कत्वं कथ्यते।

ऋऋ अत्र ग्रन्थे कविः सर्वमपि श्लेषप्रकारं सरलतापुरस्कृतं तथा प्रयुक्तवान येन पाठकानां हृदयानि माद्यन्ति। सुबन्धोः कवितायां श्लेषमयता . साधनार्थ । यः प्रयत्नभरः कृतो दृश्यतेए तादृशः प्रयाससाध्यः श्लेषोऽत्र हुरापः । अत्रत्यः सर्वोऽपि श्लेषः सुगमः सन्नपि दृधतमः .

शसद्दूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला। नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा॥श

आर्यावर्त्तवर्णने विपल्लनशब्दस्य कीदृशः स्पष्टोऽर्थः श्लेषेण गुम्फितः .

शभवन्ति फाल्गुने मासि वृक्षशाखा विपल्लवाः। जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥

ऋऋन केवलं श्लेषचमत्कार एवए अपि तु परिसङ्खयाया विरोधाभासस्योत्प्रेक्षाया उपमाया वा साधूपन्यासे कविरयं। सिद्धहस्तः । दृश्यताम्

शउदयगिरिगतायां प्राक्प्रभापाण्डताया मनुसरति निशीधे श्रृजमस्ताचलस्य। जयति किमपि तेजः साम्प्रतं व्योममध्ये सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुना।श

दृश्यकाव्यं नाटकं विद्यते। संस्कृत वाङमयस्य । दृश्यकाव्यात्मकमङ्गमपि प्रभूतसमृद्धिशालि। शाकुन्तलं नाम कालिदासीयं । नाटकं संस्कृत साहित्यस्य गौरवं विदेशेषु ख्यापयामास। काव्यापेक्षया नाटकानां प्रतिष्ठाऽधिका भवतिए यतोऽर्थज्ञानविधुरोऽपि लोकवर्मः दृश्यभागाभिनयेनात्मानं विनोदयितुं प्रभवति दृश्यवस्तुदर्शनजन्मानन्दः श्रव्यश्रवण जमानन्दमतिशेत इति प्रत्यक्षमेव सचेतसाम्। नहि नायिकारूप स्तुतिश्रवणं तथा मदयति युवानं यथा तदीक्षणम्। अत एवालङ्कारिकाः शकाव्येषु नाटकं रम्यम्श इत्युद्घोषयन्ति। काव्यगतरसानुभूते कृते यादृशस्य कवित्वमयस्य वातावरणस्यावश्यकता भवतिए नहि तत्र सर्वे क्षमन्तेए अत एव । सहृदया एव काव्यमास्वादयितुं प्रभवन्ति। अभिनये पुनर्वेशभूषाजवनिकाक्यः रू ए स्वयमेव रसानुकूलं वातावरणमुपपादयन्तः साधारणजनेभ्योऽपि रसानुभवोवसरं ददति। अत एव तु नाटकान्तं कवित्वं प्रथते।

नाटकानामुद्देश्यमपि नितान्तमहत्त्वपूर्ण भवति। लोके यानि वृत्तनि घटन्ते तेषां चित्रणमेव नाटकं कथ्यते। तत्र विषयोऽप्यसीमतांभजते। लोकत्रितयगतानां घटनानां प्रदर्शनं रूपकमङ्गीकरोति। नाटकानामुद्देश्यमपि विशालमेव। तद्धि विनेयजनेभ्योऽपि सुखपिण्डदानद्वारा हिताभिधानमत्र सुखसाध्यभावेनावस्थितम्। नाटकावेक्षणेन केचनाशक्तयः शक्तिं लभन्तेए एए

केचनोत्साहम्ए अपने धैर्यम्ए केचन विवेकम्। अत एव शनाट्य भिन्नरूजेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाशधनम्श उक्तम्। किमप्येतादृशं वस्तु नास्ति

यन्नाटकाभिनेयतां न यायादत एव नाट्यशास्त्रकारा आहुः .

शन तजानं न तच्छिल्पं न सा त्रिधा न साकल्य। न स योगो न तत् कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यन्ते॥श

यद्यपि वेदाः सर्वविधज्ञानखनय आख्यायन्ते परन्ते त्रैवर्णिकमात्रलभ्याः काव्यशास्त्रं किं वा नाटकं पुनः सार्वजनिकतया ततो विशिष्यते।

उपर्युक्त संस्कृतवाङ्ग्यस्य समीक्षणेन प्रतीयते यत् यथा वैदिकवाङ्ग्यस्य महत्त्वं तथैव लौकिकवाङ्ग्यस्यापि विद्यते। काव्यमेव पुरुषार्थ चतुष्ट्यसाधकं भवति। काव्यज्ञानेन विना सुसम्यकतया धर्मस्य । अर्थस्य कामस्य मोक्षस्य च प्राप्तिरसम्भवो विद्यते। सम्प्रति विद्यमानाः सर्वाः श समस्यानां समाधनं काव्यज्ञानेन तेशामाचरणेनः सम्भवति। स्त्रीपुरुषयोः शिक्षायां समानाधिकारस्य कर्तव्यपालने समानाधिकारस्य च ज्ञानं काव्येन भवति। सुपरिवारस्य सुसमाजस्य निर्माणं कर्तुं शक्यते। अतः संस्कृतवाङ्ग्ये काव्यस्य सर्वातिशयमहत्त्वपूर्ण स्थानं भजते।

1ए नाटकम 2एप्रकरणम् 3ए माणः 4ए प्रा

2ए काव्यप्रभेदः **दृश्यकाव्यम् श्रव्यकाव्यम्।**

सामान्यतः काव्यस्य भेदद्वयं दृश्यं श्रव्यञ्चेति विद्यते। संस्कतवाङमये दृश्यकाव्यानामुदयः प्राचीनकाल एवाजायत। वैदिकयुगे दृश्यकाव्यानामस्तित्वं प्रमाणितम्। ऋग्वेदीयसूक्तैः . प्रतीयते यत् तदा दृश्यकाव्यमप्रचत्। ए सोमविक्रयसमये क्रियमाणस्याभिनयस्य वर्णनं तत्काले दृश्यकाव्यस्यं सद्भाव । गमयति। संकिहताब्राह्मणग्रन्थयोः शैलूषशब्दोपलब्धिरपि वैदिकयुगे दृश्यकाव्यस्यास्तित्वं प्रमापयक्ति। मद्यव्रते वृष्टेः पशुसमृद्धेश्योपलब्धो सत्यां वहनेः समन्ततः कुमारिकाणां नृत्यस्य वर्णनं दृश्यतेए तदप्यत्रार्थे प्रमाणभावं भजते। ऋग्वेदगताः यमयमी संवादाः सरमापणिसंवादाश्च तदानीं नाटकस्यास्तित्वं गमयितुं क्षमाः । सामवेदे गानप्रधाने ऋक्षु संवादात्यिकासु च सतीषु नाटकानामस्तित्वं तदातनमपलपिततुमशक्यमेव।

रामायणकाले दृश्यकाव्यानामस्तित्वस्य स्फुटप्रमाणमिह उपलभ्यते।एए रामायणे शशैलूषश . शनटश . नर्त्तक प्रभृतीनां दृश्यकाव्याङ्गानामुल्लेखो वेद्यते। शसाँचीश स्थाने प्राप्तासु मूर्तिषु कथकानां समूहस्य मूर्तयोऽप्यलभ्यन्त यासु तच्चेष्टाभिरभिनयः प्रकाश्यते। महाभारताङ्गभूते हरिवंशे रामचरिताभिनयस्योल्लेखो लभ्यते। एभिः प्रमाणैस्तदात्वे दृश्यकाव्यसद्भावः ए प्रमाणितो भवति। रामायणे यथा शनटनर्तक सङ्घानां गायकानां च गायताम्। यतः कर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः ॥

पायिणनिप्रणीतायामष्टाध्यायाम् शपाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोःश शकर्मन्दकशाखादिनिःश इति सूत्र द्वयं दृश्यते। सिद्धिमिदं यत्तत्र समये नटनां शिक्षार्थ सूत्राणि विरच्यन्ते स्म। नटानां शिक्षा चाभिनयस्य प्ररूढप्रचरतां । गमयति।

महर्षिः पतञ्जलेर्महाभाष्यमपि तदीये समयेऽभिनयस्य सद्भाव प्रकटयति। तत्र हि . श्ये तावदेते शौभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं धातयन्तिए प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तिश इत्युक्तम्। प्रत्यक्षकसबध बलिबन्धी सम्भवतोऽभिनय एवेति सिद्धयति तदाभिनयप्रचारः ।

महर्षिः वात्स्यायनीये निर्मिते कामसूत्रे लिखितम् . शशपक्षस्य मासस्य वा प्रज्ञातेऽहनि सरस्वत्या भवने नियुक्तानां नित्यं समाजः । कुशीलवाश्चागन्तवः प्रेक्षकमेषां युः ।श

नागरिकानां मनोरञ्जनस्य साधनतयाऽभिनयः प्रतीयतेऽन या । वात्स्यानोक्त्या। विनयपिटकेऽपि रङ्गशालाया उल्लेखो दृश्यते..एश ए चुल्लवग्गकथाप्रसङ्गे। शुङ्गकालात्तु नाट्ययुग एव प्रवर्तितो दृश्यते। तत्र भास.सुबन्धु.शूद्रक.कालिदास.अश्वघोष.श्रीहर्ष.भवभूति.विशाखदत्त कपिलदेव.लोकमणि.दाहाल.रधावल्लभ.अभिराजेन्द्राः कतिपये ज्ञाता नाटककाराः।

तदेवमुपरिनैरूल्लेखैः प्रमाणितं तद्वैदिककालादारभ्य अधुना यावत् अभिनयस्यात्र देशे प्रचुरः प्राचारः आसीत विद्यते च।

तच्च अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रसाश्रयम्। अन्यद्भवाश्रयं नृत्यं तालल्याश्रितं नृत्तम्। वस्तु.नेतृ.रसभेदान्नाट्यं दशविधं नाटकप्रकरणभाणव्यायोगसमवकारडिम.ईहामृग अङ्कवीथी.प्रहसनभेदात् वस्तु द्विविधमाधकारिकं प्रासङ्गिकच्चा तच्च पुनः प्रसिद्धकल्पितभेदाद् द्विविधम्। नेता चतुर्विधो धीरोदात्तधीरोद्धत.धीरललित.धीरप्रशान्तभेदात्। व्यापाराभावेनाभि नयासम्भवात् नैव शान्तस्य नाट्ये पुष्टिरिति केचित्। रामचन्द्रमते तु तस्यापि पुष्टिरभिनयसम्भवात्। दृश्यातया हि नाट्यं रूपमित्यप्युच्यते समारोपाद्रूपकमपि। अभिनय एव नाट्यस्य जीवनम्। तथ्यतुर्विधं । वाचिक.आङ्गिक.आहार्य.सात्त्विकभेदात्। नटादौ पात्राणां तादात्म्यायंत्या । नाट्ये सामाजिकानां रसास्वादनसम्भवः। दृश्यकाव्यस्य भाणादि नाटकानां चर्चाऽत्र प्रस्तूयते १० नाटकम् श्नाटकं ख्यातवृत्तं स्यादिति प्राचीनः सम्प्रदायः। आधुनिकास्तु कल्पितवृत्तमपि नाटकं मन्यन्ते। काव्येषु नाटकं रम्यमए नाटकान्तं कवित्वम्। संस्कृतवाङ्मये भास.कालिदास.भवभूतिरित्यादयाः नाटकाः सुविख्याताः सन्ति। तत्राभिज्ञानशाकुन्तलनाटके राजा दुष्यन्तो मृगयार्थं वनं गतो यावत्कण्वाश्रममादरादवलोकयितुमुपैतिए तावत्तत्र बालपादपान् सिञ्चन्ती शकुन्तलामालोक्य तस्यै स्निह्यतिए तदीयं जन्म मनसा जिज्ञासतेए जाते परिचये गान्धर्वेण विवाहेन तामुपयच्छतिए कार्यानुरोधाच्य राजधानी प्रति ए परावर्त्तते। राजपरिणीता तद्वियोगखिन्ना च शकुन्तला आश्रमागतस्य दुर्वासमः ण ण समुचितमातिथ्यमविधाय तच्छापभाजनं भवतिए कण्वेन यथावसरं पत्युः समीपं प्रेषिताऽपि शकुन्तला शापव्यवहितस्मृतिना पत्या दुष्यन्तेनापरिगृहीता मरीचेश्रमे सुतमसूत तत्रैव चातिष्ठत्। अथ जातेऽङ्गुलीयकदर्शने सातशकुन्तला स्मृतिर्देवकार्यानुरोधेन दिवं गत्वा ततः परावृत्तश्च राजा मुनिगौरवादाश्रमं गतो यावच्छकुन्तला पश्यति तावदेव सा सपुत्रा राज्ञास्वीकृताऽविराममानन्द्रमा ससादेति। अभिज्ञानशाकुन्तल विषये प्रतिपादित विद्यते

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला। तत्राऽपि चतुर्थोऽङ्कः तत्रश्लोक चतुष्टयम्॥

तत्र पुत्रीप्रस्थापनसमये पितुरवस्था यथा

यास्यात्यद्य शकुन्तलेतित हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया। कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्। वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः । पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुः खेर्नवैः ।। पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलयुष्मास्वपीतेषु या नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्। आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥६

अपि च पितुर्वात्सल्यम्

शुश्रूषष्व गुरुन कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीयं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याद्ययः ॥15 अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चालन स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्। सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥

प्रकरणम्

प्रकणम् कथानकं कविकल्पितं भवति। प्रायः लोककथाधारण प्रकरणस्य रचना भवति। प्रकरणे समसामयिक विषयाणां चित्रणं पर्याप्तरूपेणाऽत्र क्रियते कविन॥ प्रकरणे श्रृङ्गाररसस्य प्राधान्यं भवति। प्रकरणस्य एकविंशतिः ;21द्ध भेदाः सन्ति। 17

शूद्रकस्यैकैवेयं मूच्छकटिक नाम कृतस्तात्कालिक समाजदशायाः प्रस्फुटितं चित्रं प्रकटीकरोति। तस्मिन्समये उज्जयिनी भारतस्य समृद्धा नगरीए फलतस्तत्र चौर्यद्यूतयोः प्ररूढः प्रचारोऽवर्त्तत। वेश्यालयानां प्राचुर्य विलासितायाः प्रमाणम्। मनुस्मृतिन्यायालयेष्वाद्रियमाणाऽऽसीत्। ब्राह्मण अपि व्यापारार्जितविभवाः श्रेष्ठिनः कथ्यन्ते स्म। राज्ञां प्रभुत्वमधिकं परं ते मन्त्रिणां सहयोगमपेक्ष्यैव कार्य चालयन्ति स्म। चैत्यानि विहाराश्च भूयसा निरमीयन्त यत्र रोगिणां शुश्रूषाऽपि व्यधीयत। क्रीतदासप्रथाऽवर्त्तत। राजशक्तेर्दुर्बलतायाः । प्रधानं प्रमाणंकियतैव कालेन राज्यपरिवर्तनं दृश्यते। बौद्धधर्मो यद्यपि । सम्पन्नदशस्तथापि तत्र दोषाः समाविष्टा आसन्। एवं हि दशरूपकाणि भवन्ति ।

यथोक्तम्

श्नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोग समवकारडिमः । ईहामृगाङ्कवीथ्य प्रहसनमिति रूपकाणि दश॥

अत्र नाटकम् इति शब्दः आजलभाषास्थित श्क्तंउश इत्यस्य बङ्गभाषास्थनाटकम् इत्यस्यए संस्कृतभाषायाः श्रूपकम्श इत्यस्य च समर्थकः।

आधुनिकनाटककारेषु राओ दयालु महोदया कृतम् अनुपः ण नामका दृश्यत्रयसमन्वितं नाटकम्। नाटकेऽस्मिन् नायकः अनूपः वयसि युवाए कुष्ठ.रोगग्रस्तः सन् परिवार परित्यजति। कुष्ठरोगिणां कृते यदारोग्यनिकेतनम् लोकालयात् बहिरेव वर्तते तदेवाश्रयतिए नास्ति तस्य गत्यन्तरम्।

अतः यद्यपि श्श्कुष्ठरोगः न खलु संक्रमको व्याधिरेव अतः तस्मान्न भेतव्यम्श्श कुष्ठरोगाक्रान्ताः सर्वेष्वेव कर्मसु अधिकारिणः न कथमपि ते परिवारात् समाजाद्वा वहिष्कारमर्हन्तिश्श इत्याकाराणि विज्ञापनानि पुनः पुनरेवं ण वेतार.दूरर्शन.संवादपत्रादि.प्रचारमाध्यमैःए प्रचारमापद्यन्ते तथापि यत् कुष्ठव्याधिग्रस्ताः समाजात् वहिष्कृता एव स्वपरिवारेषु अपि तेषाम् स्थानं नास्ति इत्येव नाटकेनानेन सुष्ठुतया प्रतिपादितम् इत्यतः वर्तमान.समाजस्थितौ अस्य प्रासङ्गिकता अनस्वीकार्याः एव।

श्कुर्यात् सदा मङ्गलम्श इति लोकनाथ.मिश्रमहोदयेन विरचितम् षड्दृश्यसमन्वितं करुणरसाश्रितं नाटकमिदं यस्मिन्नेव नाटके विशशतब्द्यामपि नारीणां करूणादशा तावत् चित्रायिता। नायिका नीरजा खलु आ विवाहात् पितुः । भारसदृशी विवाहात् परमेव श्वशुरकुले पणार्थ नितरां निपीडिता न केवलंश । मानसिकं निपीडनम्ए कायिकमपि च। अन्तिम सा एव तपस्विनी निहता।

भवन्तस्तावत् कृपया त्रि.चतुर.पञ्चम.षष्ठसंख्याङ्कितेषु संवादेषु दृष्टिपातं कुर्वन्तुए सर्वत्र नीरजा विद्यमानाकुत्रचित् सा श्याज्ञसेनीश्ए कुत्रचित सुस्मिता कुत्रचित् प्रतिमा वा परन्तु सर्वत्र निपीडिताए अन्तिमे निहता.. यौतकमेव सर्वत्र एकमेवाद्वितीयम् कारणम्। पणप्रथा सर्वत्र निन्दिताए यौतकं । वर्जनीयम्ए पणग्रहणं वर्जनीयम् इति सर्वत्रोच्चैरूदघोषितम्ए विधाइनद्वारा निषिद्धम्ए तथापि इदमेव यौतकग्रहणं चलितम्ए इदमेव चलतिए इदन्तु चलिष्यति। एवम् उक्तञ्च श्प्रथमं कन्यादानमए पश्चात् कन्यादहनम्ए पूर्व वधूवरणम्ए पश्चात् बधूदहनम्श्श इति।

अभिराजराजेन्द्रमिश्र . विरचिते साक्षात्कारनाटकेऽस्मिन् सर्वत्र चयन ;मसमबजपवदद्ध विषये यदेव प्रहसनम् प्रतिदिनम् वर्तमानसमाजे प्रचलति तदेव व्यङ्गात्मकहास्यरसेन सम्यगेव उद्घाटितम्।

महाविद्यालयस्य कार्यालम् लिपिकस्य चयनं भविष्यति। ड०।० उत्तीर्णः हिन्धाङ्गल..टङ्कणभिज्ञः योग्यतमः प्रत्याशी परन्तु लिपिकपदे तस्य चयनं न भवतिय भवति तु कृपालोः यस्य पुटकात् पत्रमेव निः सृतम्ए पत्रं तु लिखितम् राज्यस्य ऊच्चशिक्षामन्त्रीमहोदयेन। अतः अनन्तरामः उक्तः प्राचार्येण चयनसमितिमुखेन योग्यतातिशय्यात् स एव न मनोनीतः। विशदीभूता तव योग्यता। त्वत्सदृशोच्चयोग्यतावन्तं जनं कथमहं लिपिकपदे नियोक्तुं शक्नोमि ६ ।श्श

३० माणः संस्कृतवाङ्मये प्राचीनतादृष्ट्या भाणस्यापि स्थानं नाटकवत् प्रतिष्ठितम्। धूर्तस्यय नायकस्य चरितम्ए एक एवाङ्कः ए हास्यरसस्य प्राधान्ये सत्यपि । सौभाग्यशौर्यादिवर्णनया श्रृङ्गारवीररससूचनाए भारतीयवृत्तिश्च भवति। भाणरचनायां यशोलाभः प्रयाससाध्यो भवति यथोक्तम्

वररूचिरीश्वदत्तः श्यामिलकः शूद्रकश्च चत्वारः । एते भाणान् बभणुः का शक्तिः कालिदासस्य॥

भाणग्रन्थेषु वरच्येः उभयाभिसारिकाए शूद्रकस्य पद्माप्राभृतकम्य ॅ ईश्वरदत्तस्य धूर्तविटसंवादःए श्यामिलकस्य पादताडितकम्ए वामनभट्टबाणस्यश । श्रृजारभूषणम्ए रामभ्रददीक्षितस्य श्रृङ्गारतिलकम्ए वरदाचार्यस्य वसन्ततिलकम्ए शङ्करकवेः शारदातिलकम्ए पाप्लाकवेः श्रृङ्गारसर्वस्वम्ए युवराजस्य रससदनभाणःए साहित्य दर्पणोक्तः लीलामधुकरश्चेत्यादयो ग्रन्थाः स्मयन्ते।

तत्र वररूचिना कविवरेण उभयाभिसारिकासंज्ञको भाणः प्रणीतोऽस्ति। अत्र हि कुबेरदत्तनारायणदत्तयोर्जीवनं वर्णितमस्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् न्याय.संख्या सिधान्ताः प्रतिपादिताः सन्ति तथैव नृत्यकला वर्णनञ्च। अत्र भासनाटकीया विशेषता लभ्यते।

4ॅ व्यायोगः

व्यायोगनामकरूपकप्रभेदसाहित्यमपि संस्कृते न दुर्लभम्। व्यायोग प्रसिद्धमितिवृत्तम्ए स्त्रीपात्रविरहरू बहुपुरुषपात्रताए गर्भविमर्शसन्ध्यभावः ए

4ॅ कैशिकी वृत्तिः प्रख्यातश्च नायको भवति। हास्यश्रृङ्गारशान्तमिन्नाह रसाः ।ॅॅ व्यायोगग्रन्थेषु द्वादशशतकोत्तरार्धमववत्सराजकलिकृतः किरातार्जुनीयव्यायोगः । भासस्य मध्यमव्यायोगः प्रहादनदेवविरचितः पार्थपराक्रमः काञ्चनार्यस्य धनञ्जयविजयःए रामचन्द्रस्य निर्भयभीमव्यायोगः विश्वनाथस्य सौगन्धिकाहरणम् इत्यादयो ग्रन्थाः प्रख्याताः ।

भासस्य मध्यमव्यायोगेऽस्मिन् भीमेन घटोत्कचाद् ब्राह्मणपुत्ररक्षणं भीमस्य हिडिम्बया सह पुनर्मिलनञ्च वर्णितमस्ति। व्यायोगेऽस्मिन्नास्ति लोकमणिदाहालस्य कलाख्यातीका।

5ॅ समवकारः समवकारे देवासुराश्रयं ख्यातं वृत्तम्ए द्वादश नायकाःए वैदिकानि गायत्र्यादीनिच्छन्दांसि वीरः प्रधानो रसः । समवकीर्यन्ते बहवो रसा यत्रेति व्युत्पत्त्या सर्वरसास्थानं सूच्यते। एतत्प्रभेदसाहित्यमल्पम्ए यथा वत्सराजस्य समुद्रमथनम्। अत्र हि त्रयोङ्काः सन्ति।

6ॅ डिमः रौद्ररसप्रधानःए ख्यातेतिवृत्तः चतुरङ्गए षोडशभिरूद्धतनायकैरूपेतः ॅॅ शान्तहास्यश्रृङ्गाभिन्नै रसैरूपस्कृतःए कैशिक्यतिरिक्तवृत्तिशाली च भवति डिमः । अस्योदाहरणं च श्त्रिपुरदाहःश इति महर्षिः । तदुक्तम्

इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम्। ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥

श्डिम.सङ्घातेश इति नायकसंघात व्यापारात्मकत्वाड्डिम इति संज्ञेति धनिकः । वेङ्कटवर्यस्य श्कृष्णविजयःश रामकवेः श्मन्मथोन्मथनमश इति च परे उदाहरणे।

7ॅ ईहामृगः ईहामगे ख्यातं कल्पित किञ्चिदंशं चए वृत्तम्ए चत्वारोऽङ्कास्त्रयः सन्धयःए सङ्घर्षसङ्कुलं कथानकं भवन्ति। मृगवदलभ्यायां नायिकायामभिलाषस्य वर्णनीयतया ईहामृग इति नामकरणम्। प्राचीनयोः श्वीरविजयश श्रूक्मिणीहरणश नामकयोरीहामृगग्रन्थयोः यद्यप्युपलब्धिर्न ॅ भवतिए तथापि वत्सराजकृतं रूक्मिणीहरणश नामकयोरीहामृगग्रन्थयोः । यद्यप्युपलब्धिर्न भवतिए तथापि वत्सराजकृतं रूक्मिणीपरिणयपुस्तकं प्राप्य इति तदेवैकमस्योदाहरण लभ्यम्। साहित्यदर्पणोक्तः कुसुमशेखरविजयश नामकोडीपहामृगग्रन्थोऽप्राप्य एवं।

8ॅ वीथी वीथीनामनि रूपकप्रभेदे भाणसमानैव श्रृङ्गारोऽनुद्भिन्नरूपोरसः कैशिकी वृत्तिश्च। नाममात्रशेषोऽस्य निदर्शनग्रन्थः । कथाए एकोऽङ्कः श्माध्वीवीथीश इ

9ॅ अङ्कः पुराणेतिहासप्रसिद्ध कथानकम्ए करूणः प्रधानो रसः वास्तवयुद्धभावेऽपि वाग्युद्धम्ए इत्यादिसामग्री अङ्केऽपेक्ष्यते। एतदुदाहरणं श्शर्मिष्ठाययातिनामकमप्राप्यम्श। भास्करकवेः उन्मत्तराघवं नाम अङ्कस्योदाहरणपुस्तकं लभ्यतेए परन्तु तद्रचनाकोलो नावधार्यते।

10ॅ प्रहसनम् हास्यरसस्य समाजे महानुपयोगःए शिष्टहासस्य बहुल आदरःए समाजविरोधितत्त्वस्य मार्गस्थाने हास्यस्यप्रधानकाव्यस्य उपयक्तमावश्च प्रहसनकाव्यस्य सृष्टौ कारणतां गतः। यथाऽधुना हास्यरसप्रधानं व्यङ्गमयं च काव्यं कामपि विशिष्टां मर्यादां रक्षतिए नानायासं लिख्यतेए तथैव प्रागपि प्रहसनं बहुलतया नालिख्यतए तथाऽपि संस्कृतसाहित्ये प्रहसनग्रन्थस्यैकान्ततोऽभावो नास्ति।

प्रहसने भाणवत् सन्ध्यादयः निन्दनीयत्वेन वर्ण्यमानानां कल्पितं वत्तमए विष्कम्भकप्रवेशकराहित्यम्ए हास्यरसप्राधान्यञ्च भवति। सर्वप्राचीनः प्रहसनग्रन्थः श्मत्तविलासःश तस्य रचयिता पल्लवनरेशस्य सिंहविष्णुवर्मणः पुत्रो महेन्द्रविक्रमवर्माऽसीत्। अयं च राजा हर्षवर्धनपुलकेशिद्वितीययोः समकालिक इत्यस्य समयः खीष्टीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्धं भागो मान्यः । अस्य मत्तविलासप्रहसनस्य भाषा सरलाए शैलीप्रसन्नमनोहरा च। ॅ एक प्रारम्भिक पद्य दृश्यताम्

कृ श्पेया सुरा प्रियतमामुखनीक्षितव्यं
ॠॠॠ ग्राह्यः स्वभावललितो विकृतश्च वेषः । येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्म
दीर्घायुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणिः ॥श्श

मत्तविलासप्रहसननिर्माणकालात् पञ्चशताब्द्याः परतः काव्यकुब्जाधीकागोविन्दचन्द्रस्य सभापण्डितः कविराजशङ्खधरः श्लटकमेलकश नाम लोकप्रियं प्रहसनं प्राणैषीत्। गोविन्दचन्द्रो हर्षस्ततस्य तदाश्रयदातुर्जयचन्द्रस्य पितेति लटकमेलकं नैषधीयचरितसमकालिकम्

ब्गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणिदिनत्रयचा अमी समाघाय च तर्कवादानुपागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥श्श इति विश्वनाथोद्धृतं पद्यं लटकमेलकस्यैव। ज्योतिरीश्वरकविशेखरकृतं श्धूर्तसमागमश नामकं प्रहसनम्ए जगदीश्वरकृतं श्हास्यार्णवश नामक प्रहसनम्ए गोपीनाथचक्रवर्त्तिकृतं श्कौतुकसर्वस्वश नामकम् सामराजदीक्षितकृतं श्धूर्त्तनतकं श्नामकं च प्रहसनश प्रसिद्धम्।

श्रव्यकाव्यम्

संस्कृतसाहित्यस्य समालोचनेन ज्ञाययते यत् श्रव्यकाव्यमपि त्रिप्रकारक भवति . ;पद्ध गद्यकाव्यम्ए ;पपद्ध पद्यकाव्यम्ए ;पपपद्ध चम्पूकाव्यञ्चेति। तत्र गद्यं नाम भाषायाः प्राकृतिक स्वरूपं तद्विपरीतं पद्यं तस्य निर्मित रूपम्। यथा गद्यते प्रद् गद्यम्ए यथा अहं पुस्तकं पठामि इति। एतद्धि अनियतवर्णावसानं भवति। पद्यं तु अनियतवर्णावसानं पादबद्धमेव। यदि हि काकतालीयन्यायेन कदाचिद् गद्येऽपि लयात्मकता उत्पद्यते तदापि गद्यं तु गद्यमेव तत्र बुद्धिविलासजन्यताभावात् यथा श्देवौ गृहं जग्मतुःश । इदं हि यथैव गद्ये तथैव । पद्येऽपि। यथा

श्कार्यं निश्चितमासमाप्य मुदितौ देवौ गृहं जग्मतुः ।श

अस्यैव गद्यरूपं भवति. श्निश्चितं कार्यम् आसमाप्य मुदिती देवी गह जग्मतःश इति। किन्त्वने नैतन्नावधेयं यदन्वयाभाव एव पदानां गद्यमिति। ॅॅ

गद्यविद्या विशिष्य कथाविधा अभिव्यक्तेः शक्ततमः माध्यमो वर्तते। कवितापेक्षया कथा सामान्यजनस्य निकटतरा भवति। कथायाः सम्प्रेषणीयता कवितापेक्षया सहजतरा भवति। कविता सर्वजनबोध्या भवेदिति नास्ति नियमः परन्तु कथा सर्वेषां बोधगम्या भवेदिति आग्रहः नाप्रासङ्गिकः । वस्तुतः रचनायाः कथावस्तु हि रचनाविधां निर्धारयति। कवितायाः कथ्यं कथया वक्तं न शक्यते। कथायाः विषयवस्त्वपि कवितामाध्यमेन वक्तुं न शक्यते। अत एव एकस्मिन् लेखके युगपत् कवित्वंए उभयमपि परिलक्ष्यते। सर्जकः भावानुसारिणीं विधां स्वीकरोति। न कथां विना न वा कवितां विनाए सा सम्पूर्णो भवति। अतः कविरपि कदाचित् कथाकारः कथाकारोऽपि कदाचित् कविः भवति।

प्राक्तनकाव्यशास्त्रेषु गद्यकाव्यं स्थूलतयाद्विधा विभक्तं दृश्यते. १७ कथाए २७ आख्यायिका चेति। 18 प्रबन्धकल्पना कथा आख्यायिकोपलब्धार्थाद्ध इत्यमरकोशे कथाऽख्यायिकयोर्लक्षणं वर्णितमस्ति। कथ् वाक्यप्रबन्धे इति धातोः चिति.पूति.कथि कुम्बि.चर्चिश्चेति20 आङि

टापि च कथाशब्दो निष्पद्यते। आसमन्तात् ख्याति . प्रकटयतीति आ.पूर्वक ख्याधातोःए लतचौ21 कतरिए ण्वुलए टापि च आख्यायिकेति रूपम्। कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्ए आख्यायिका कथावत् स्यात्ण्ण्ण्ण इत्यस्याच्च विश्वनाथवचनात् एतत् प्रतिफलति यत् कथाऽऽख्यायिके मुख्यतया गद्येनैव लिख्येतेए परन्तु अपवादोऽपि तत्र क्वचिदत्र भवेदार्था इति श्लोकार्धेन निर्दिष्टो वर्तते। तस्य मतानुसारं कादम्बरी कथारूपा वर्ततेए हर्षचरितं च आख्यायिकारूपमस्ति। विषयवस्तुदृष्ट्या भेदेऽपि रचना.विधानशैली.दृष्ट्या कथाऽऽख्यायिकयोः वास्तविको भेदे न प्रतीयते।

कथामाध्यमेन चरित्रविशेषस्यए जातिविशेषस्य वा सुष्ठु चित्रणं सम्भवति। कथाचरित्रस्य मनोवेदनाः मनोभावनाः वा शिल्पकौशलेनए चमत्कारापाठकानां चित्तानि रञ्जयन्ति। कथायाः पाठकाः कथनिकायाःश । वार्तया प्रभाविताः सन्तः कथाचरित्रैः सह एकाकाराः भवन्ति। तेन ते कथाचरित्राणां सुखदुः खे आत्मानमिव मन्वते। यदि चैवं सम्भवति तर्हि कथाकारः कथारचनायां सफल इति वक्तुं शक्यते। केनचिद् वैदेशिकविदुषा सत्यमेव प्रतिपादितं यत् यावत् पाठकः बसृ स्थानके कथां पठन् स्वकीयं वसृयानं ग्रहीतुमसफलो न भवति तावत् कथायाः सफलरूपायनं सातमिति स्वीकर्तुं न शक्यते।

गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति इति या सूक्तिः संस्कृतसाहित्यप्रसङ्गे प्रथिताए श सा गद्यप्रणयन.सामर्थ्यमभिनन्दति।

प्राचानकालात् प्रचालतषा उक्तरद्याप प्रासाङ्गको वतेते। अद्यापि गद्यपद्याऽध्वनीनाः कवयो विरलाः भवन्ति। पद्यापेक्षस्या गद्यस्य लोकप्रियत्वंश तदानीमप्यासीत्ए इदानीमपि वर्तते इतोऽप्यग्रे वर्तिष्यते। न केवलं संस्कते अपितु प्रायेण सर्वास्वेन भारतीय . भाषासु गद्यबन्ध एवं लोकाभिरूचिं जनयति। गद्यविद्यास्वपि बृहत्कलेवरत्वाद् उपन्यासः उपेक्ष्यते पाठकैः कथापत्रिकाःए कथासंग्रहाश्च संप्रति विक्रयदृष्ट्या लाभकाराः। सद्ध्यन्ति सकलसाहित्यिकविधासु कथाविधाऽधिका लोकप्रिया इति सार्वजनीनोऽनुभवः प्राचीनकालादपि कथायाः लोकप्रियता स्थाने स्थाने प्रमाणिता। आदिकालादेव रमणीया रसमन्दा किनीरूपा एषा विधा आयामर.जनसामान्यस्य हृत्सु कमप्यपूर्व चमत्कारं सृजति। अत एव बाणभट्टेन कादम्बर्याः कथामुखे ण्ण उक्तम्

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम्। रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव॥

कथा आबालवृद्धानां सर्वेषां प्रियतमा वर्ततेए यथा गृहे समागत है नववधूः। प्राचीनभारतेऽपि कथामाध्यमेन शिक्षणपद्धतिः लोकप्रिया आसीत्। श्ण यथा पञ्चतन्त्रस्य शिक्षणशैली। राजकुमाराःए सम्भ्रान्ताःए सामान्याश्च छात्रा गुरुकुले स्थित्वा परस्परं कथानां कथनश्रवणाभ्यां ज्ञान.विज्ञानपरकाणि विषयाणि अधीते स्म। गृहेष्वपि बालाः पितामह.पितामही.मातामह मातामहीभ्यः प्रेरणाप्रदाः कथा शृण्वन्ति स्म। युगपरिवर्तनेन सह यद्यपि

जीवनमूल्येषुए मान्यतासु च परिवर्तनं जातं तथापि शिक्षाक्षेत्रे कथाना ण सार्थकताऽद्याप्यनुभूयते। मनुष्यस्य कार्यपस्ततामनुरूध्य कथायाः स्थानं क्रमशः लघुकथाः अतिलघुकथाश्च अधिकुर्वन्ति।

2ण पद्यकाव्यम्

सामान्यतः काव्यवस्तुनश्चतन आश्रयभूमयः पुराणानिए इतिहासः जनश्रुतिःए कविकल्पना च। यानि खलु पौराणिकी कथामाश्रित्य प्रणीतानि तानि पौराणिककाव्यानिए यानि च ऐतिहासिकधारेण प्रणीतानि तानि ए ऐतिहासिकानिए यानि च जनश्रुत्याधारेण विरचितानि तानि जनश्रुतिकाव्यानिएश । यानि च कविकल्पनोद्भूतवस्त्वाधारेण प्रणीतानि तानि काल्पनिकानि काव्यानि भवन्ति। यद्यपि पौराणिकादौ काव्येऽपि कल्पनायाः प्राधान्यं भवत्येव तथापि गणनैषा कथावस्तुमात्राश्रया। तानि च पुनः समालोचकैः स्वरूपतः देवकाव्ययमककाव्यश्लेषकाव्यादिभेदेनापि बहुशो भेदितानि।

वाल्मीकिरामाणमैतिहासिक काव्यं विद्यते। रामायणे हि दशरथस्य पुत्रेष्टिः रामादिजन्म सलक्ष्मणस्य रामस्य विश्वामित्रानुगमनंए सीतापरिणयःए परशुरामदर्पभङ्गरू रामाभिषेकप्रयासःए रामस्य वनाय राज्ञ आदेशः ससीतस्य लक्ष्मणानुगस्य रामस्य वनगमनं सीताया अपहरणंए रावणवधःए सीताया लक्ष्मणेन च सह रामस्य प्रत्यागमनं रामराज्याभिषकःए रामराज्यवर्णनञ्चेति मुख्यरूपेण प्रतिपाद्यविषयाः। रामायणं हि सवेषामेव काव्यादिग्रन्थानामुपजीव्यो ग्रन्थः । महाकाव्यं हि संस्कृत.साहित्य.जगतः सर्वोत्कृष्टरतम्। अनेन हि अष्टाधिकसर्गेषु विभक्तेन भाव्यम्। अत्र हि एको नायकः सुरो वा क्षत्रियःए बहवो वा सद्वंशक्षत्रिया भूपा नायकाः। नायकेन हि धीरोदात्तप्रकृतिकेन भाव्यम श्रृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रसःए अन्ये रसा अंगान्येवए सर्वेऽपि नाटकसन्धयःए वृत्तं त्वैतिहासिकं वा तदितरदपि सज्जनाश्रयं चतुर्णामेव वर्गाणा साधनं फलं तु तेष्वेकंए आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा प्रारमभवाक्यंए सतां गुणसंकीर्तन खलानां निन्दाा चए प्रतिसर्ग हि भाविसमं कथासंसूचकमवसानंए यथायोग सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्त वासरप्रातर्मध्या हन मृगया शैलर्तुवनसागरसम्भोग विप्रलम्भ मुनि स्वर्गपुराध्वरजप्रयाणेपयममन्त्रपुत्रोदयादयः साजोपाङ्ग वर्णनीयाः। अस्य नाम वृत्तस्य कवेर्नामकस्य वा नाम्ना नामए सर्गानाम तु सर्गोपादेयकथियैव। एतादृशलक्षणलक्षितं हि महाकाव्यं सौभाग्याय भवति। महाकाव्यं रघुवंशम्ए कुमारशम्भवम्ए बुद्धचरितमित्यादयः सन्ति।

खण्डकाव्यं महाकाव्यस्यैकदेशानुवर्ति भवति। खण्डकाव्यं हि वस्तुतोश । लघुकाव्यमेव। यत्र हि महाकाव्ये जीवनस्य समग्रताया प्रसारस्तत्र खण्डकाव्ये जीवनस्यैकस्यैव पक्षस्य तन्मयता भवति। खण्डकाव्यं हि मुख्यतश्चतुर्विध दृश्यते शामरिकए धार्मिक नैतिकं साहग्रहिकञ्च। प्रथमोऽपि भेदः गीति प्रस्तुति.स्फुटभेदेन विविधः। द्वितीयो हि स्तुतिकाव्यमेव। तृतीयस्तु नीतिपरको वोपदेशपरकः अन्योक्तिरूपश्च। चतुर्थभेदस्तु सङ्ग्रहपरकः सुभाषित सङ्ग्रहः कोषश्चास्य भेदौ। यत्र कुत्र तु सर्वेषामेव पक्षाणां मिश्रणमपि दृश्यते।

कालिदासस्य उज्जयिनीविशेषपक्षपातिनो मेघदूतं नाम गीतिकाव्यं एव प्रकृत्यन्यकाव्यानि नितान्तमतिशेते। कथं मेघो हि निश्चेतनो दौत्ये प्रयुक्त इत्याकाङ्क्षानिवारणाय सः प्रथममेव कथयति

धूमज्योतिः सलिलमरूतां सन्निपातः क्व मेघः सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः । इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन गुह्यकस्तं ययाचे कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतमेशु ॥

प्रस्तुतिकाव्यस्येदमेव लक्षणं यदत्र कश्चिदपि विषयः प्रबन्धरूपेण प्रस्तूयते किन्तु स्वरूपेण महाकाव्यलक्षणं नैव सगृह्णाति। कानिचित्प्रस्तुतिकाव्यान्यत्र नामानि प्रस्तूयन्ते। तद्यथा. ;पद्ध ऋतुसंहारम्ए ;पपद्ध श्रृङ्गारतिलकम्ए ;पपपद्ध राक्षसकाव्यम्ए ;पअद्ध पुष्पबाणविलासःए ;अद्ध अमरूशतकमित्यादयःए ;अपद्ध श्रृङ्गारशतकम्ए ;अपपद्ध चौरपञ्चाशिकाए ;अपपद्ध ण गीतगोविन्दम्ए ;पगद्ध श्रृङ्गरकल्लोलश्चेति।

स्फुटकाव्येषु सर्वाण्यपि मुक्तव्यपि मुक्तकानि समाविष्टानि भवन्ति। तेन नाऽस्य गणना सम्भवा। सामान्यतः प्रबन्धासम्बद्धकाव्यमेव स्फुटकाव्यम्।

धार्मिकगीतिकाव्यानामपि सुदीर्घा पदिक्तर्विद्यते। सर्वाण्यपि स्तोत्राण्यस्मिन् समाविष्टानि भवन्ति। धार्मिकगीतिकाव्यानां नामानि अत्रोद्धयन्ते . श्यामलदण्डम्ए गण्डिस्तोत्रगाध। कल्याणमन्दिरस्तोत्रम्एण्ण चण्डीशतकम्ए सूर्यशतकथेति।

नीतिपरककाव्यं हि अनुभवसिद्धतथ्ये समाधृतं भवति। सामान्यतः तानि आचारसम्बद्धविषयं वर्णयन्ति। तथैवोपदेशात्मककाव्यानि उपदेशपराणि। नीतिकाव्येषु चाणक्यशतकम्ए नीतिद्विषष्टिकाए बोधिचर्यावतारःए नीतिशतकम्ए वैराग्यशतकम् इति।

अन्योक्तिकाव्यं तादृशं काव्यं भवति यत्र जीवनसम्बद्धतथ्यमन्यमिषेण प्रत्यक्षतया कथ्यते। एतदेव अन्यापदेशकाव्यमित्यप्युच्यते। संस्कृतवाङ्मये एतादृशानामपि काव्यानां नास्त्यभावः। अपाऽत्र कानिचिदन्योक्तिकाव्यस्य नामानि स्मर्यन्तेए यथा. भल्लटशतकम् अन्योक्तिमुक्तालता भामिनीविलासःए अन्यापदेशशतकम् इति।

सुभाषितसद्ग्रहे हि विविधकविविरचितश्लोकानां विषमक्रमेण सङ्ग्रहः कृतो भवति। तादृशा हि श्लोकाः काव्यग्रन्थेभ्यो गीतिकाव्येभ्यः सामान्यसङ्ग्रहेभ्यश्च गृहीता भवन्ति। तादृशोद्धरणे कतिपयेषां कवीनां तत्प्रणीतेग्रन्थानाञ्च नामान्यपि स्मृतानि भवन्ति। यद्यपि कतिपये ताद श्लोकाः सम्प्रति समुपलब्धसंस्करणेषु नैवालभ्यन्ते तथापि एक्यः कविग्रन्थादीनां परिचयान्वेषणाय विशेषतः कालनिर्धारणाय सौकार्य किमपि सजायत एवं। सुभाषितसङ्ग्रहकाव्येषु गाथासप्तशतीए कवीन्द्रवचनसमुच्ययःए मानसोल्लासः आर्यासप्तशतीए सूक्तिमुक्तावली चेति।

कोषाः सामान्यतो द्विविधाः नानार्थककोषाः पर्यायवाचककोषाश्च। नानार्थककोषेषु एकस्य शब्दस्य एकाधिका अर्था उपस्थाप्यन्ते पर्यायवाचककोषे एकस्यैवार्थस्य वाचकशब्दाः निर्दिश्यन्ते। कोषकाव्येषु अमरकोशादयः प्रमुखं विद्यते।

श्रव्यकाव्यम्

ाए ऐतिहासिककाव्यम् २ॅ महाकाव्यम् ३ॅ खण्डकाव्यम् ४ॅ शाङ्गारिककाव्यम् ५ॅ धार्मिककाव्यम्
६ॅ नीतिकाव्यम् ७ॅ अन्योक्तिकाव्यम् ८ॅ साग्रहिककाव्यम् ९ॅ सुभाषित कावयम् १०ॅ कोषकाव्यम्
१ॅ प्रस्तुतिकाव्यम् १२ॅ स्फुटकाव्यम् टकाव्यम्

चम्पूकाव्यम्

गद्यपद्योमयस्वरूपं काव्यं चम्पूसंज्ञकम्। चम्पूकाव्ये सामान्यकथनं तु । गद्येनैव कथ्यते किन्तु विशेषकथनाय पद्यमाश्रियते। काव्यप्रकारोऽयं बहुशः प्रचलितः सम्मानितश्च दृश्यते विद्वत्समाजे। सामान्यतस्तु गद्यकाव्येऽपि यत्रतत्र पद्यानामपि समावेशस्तु भवत्येव। यथा .

वासवदत्ता.हर्षचरित.कादम्बरी.दशकुमारचरितप्रभृति ग्रन्थेषु। तथापि तेषां हिंए चम्पूकाव्ये गणना नैव कृताऽस्ति। अनेनेदमवधेयं यत्केवलं गद्यपद्यमयरचनां । नैव चम्पूकाव्यत्वमाप्नोति किन्तु तत्र गद्यपद्यभागयोः समानभागोऽप्यावश्यकः। यत्र हि गद्यं पद्यश्च यथावश्यक समानभागव्याप्यत्वेन प्रयुक्तं तदेव चम्पूकाव्यमिति।

काव्यप्रकारोऽयं कदा वा केन प्रारब्ध इति तु नैव ज्ञातमधुनाऽपि किन्त्वेतावक्त निश्चितमेवं यदसौ विक्रमपूर्वकालेऽपि लब्धप्रचार आसीत्। प्रथम हास्यरूपं स्मरति आद्यकाव्यशास्त्राचार्यो भामहः । ततश्च रूद्रदाम्नो । भिरिनाराखिलेखेऽनेकेषु गुप्तकालीनाभिलेखेषु चास्य स्वरूपमुच्यते। दण्डी तु. श ॅ

गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते।

संस्कृतजगति प्रसिद्धश्चम्पूकारा यथा कालक्रमानुसारेण त्रिविक्रमश्च सोमश्च हरिचन्द्रस्तथैव च। भोजश्च सोड्ढलश्चैव राज्ञी तिरुमलाया॥
नारायणस्तथा चासन् वेङ्कटाध्वरिसूरयः च्च शङ्करोऽपि च विख्याताश्चम्पूकाव्य विधायकाः ॥24

अर्थात् त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूःए हरिचन्द्रस्य जीवन्धचम्पूः ए सोमदेवस्य यशस्तिलकचम्पूरूए भोजदेवस्य चम्पूरामायणम्ए अभिनवकालिदासस्य भागतचम्पूःए सोड्ढलस्य उदयसून्दरी कथाए सोमेश्वरदेवस्य कीतिकौमुदी वासुदेवरथस्य गजावंशानुकीर्तनम्ए अनन्तभट्टस्यभारतचम्पूः ए रामानुराजाचार्यस्य रामानुजचम्पूः ए तिरुमलाम्बायाः वरदानम्बिकापरिणयचम्पूःए वेङ्कटाध्वरिणः विश्वगुणादर्शचम्पूरू महामहोपाध्यायः जयमन्तमिश्रस्य महामानवचम्पूरू इत्यादयः प्राचीनऽधुनिकाश्च चम्पूकाव्यानि सन्ति।

प्राचीनचम्पूकाव्येषु भोजदेवस्य चम्पूरामायणं सर्वोत्कृष्ट विद्यते। अस्य प्रणेता 1062.1111 मितवैक्रमाब्दानमितः स्थितिमान् परमारवंशीयो धारानगरीशोभोजः स्मृतः किन्तु ग्रन्थे न कुत्रापि प्रणेतृणाम दत्तमस्ति। तथैव प्रतिकाण्डपुष्पिकावाक्ये ॐइति श्रीविदर्भराजबिरचिते चम्पूरामाणेॐ इत्युल्लिखितं दृश्यते। ग्रन्थस्यास्य प्रणेता भोजाख्य इति तु ॐभोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्यन्ॐ इति युद्धकाण्डगतलक्ष्मण भट्टपद्याज्ज्ञायते। किन्तु कोऽसौ भोजः कतमोऽयमिति तु सम्प्रत्यपि अनिर्णीतमेव ग्रन्थपुष्पिकावाक्यात्तु यस्य प्रणेता कश्चिद्विदर्भराजो दृश्यन्ते। विदर्भेषु राजानो हि भोजशब्देन व्यपदिश्यन्ते । प्राचीनकालादेव। यथा ॐभोजने दूतो राघवे विसृष्टःॐ इति रघुवंशेऽपि। ग्रन्थस्यास्याधानि पञ्चकाण्डानि भोजप्रणीतानि युद्धकाण्डं तु लक्ष्मणभट्टनाम्ना विदुषा प्रणीय पूरितम्। तथैव वेङ्कटराजाख्येन कविना उत्तरकाण्डमपि विरच्य परितमिति कथ्यते।

ग्रन्थेऽस्मिन् वैदर्भी रीति सर्वातिशयित्वेन विलसति। वर्णनेऽत्र प्रयुक्ता कल्पना नितान्तोच्यकोटिका। अत्र हि अनुप्रासस्योपमायाश्च वैचित्र्यं कुमारदासं स्मारयति। अस्योत्प्रेक्षाऽपि निमालनीया। दिङ्गात्रमुदाहरणं यथा

सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा
मा भूदियं सकलमाननेत्रपात्रम्। इत्याकलय्य नियतं पदधे विधाता
वाष्पोदयेन नयनानि शरीर भाणाम॥25

अपि च

इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहताभिः

श्रुतिपथमधुराभिः पावनाभिः कथाभिः ।। गलितगहनकृच्छ्र गच्छतोर्दाशरथ्योः समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्ध्यम्॥26

एवमेवाधुनिकचम्पूकाव्ये महामहोपाध्यायः जयमन्तमिश्रस्य । महामानवचम्पूकाव्यं संस्कृतजगति प्रतिष्ठितं विद्यते। तत्र आधिभौतिक आधिदैविक.आध्यात्मिक.सुखस्य असाधारणकारणस्योल्लेखो विद्यतें तात्कालिक सामाजिकविद्यमानानां समस्यानां यथा दुराचार. भ्रष्टाचारादिनां कारणं निवारणञ्चात्र वर्णितं विद्यते। साधारणमानवः केनोपायेन महामानवः भवितुं शक्नोति इति धर्माध्यात्ममूलकमार्गस्य सुस्पष्टताऽत्र विद्यते। अन्ते शिष्टजनानामादर्शः विद्यते।

३ॅ दृश्यकाव्येषु शाकुन्तलस्य वैशिष्ट्यम।

अभिज्ञानशाकुन्तलं तु न केवलं संस्कृतसाहित्यैवापितु विश्वसाहित्यस्यैव । मुकुटायते रचनासौष्ठवदृष्ट्या। अत्र कविकुलशिरोमणेः कालिदासस्य । प्रतिभायाश्चरमोत्कर्षो लक्ष्यते। नाट्यकलादृष्ट्या काव्यसौन्दर्यदृष्ट्याए शेलीदृष्ट्या रसपरिपाकदृष्ट्याए मनोभावादि सूक्ष्मध्ययनदृष्ट्या ए प्रसादादिगुणदृष्टयाए अभिनयत्वदृष्ट्याए सहृदह्लादकत्वदृष्ट्या ए प्रसादादिगुणदृष्ट्याए अभेनयत्वदृष्ट्याए सहृदयहृदयाह्लादकत्व दृष्ट्या वा यथाकथमपि निरीक्ष्यते परीक्ष्यते समीक्ष्यते वाए सर्वथैव शाकुन्तलस्य सर्वजनाह्लादकत्वम् अवलोक्यते। अतएवोच्यते श्रीकृष्णेन

अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टाए हारावलीव ग्रथितागुणौधैः। प्रियाङ्कषालीव प्रकामहद्याए न कालिदासादपरस्य वाणी॥

मृगयाविहारी पौरवो हि दुष्यन्तो मालिनीतटस्थं कण्वाश्रमं प्राप्नोति। तत्र स शकुन्तलां दृष्ट्वा भृशं तस्यामनुरक्तः कण्वस्योपपस्थितानेव तां गान्धर्वेण विधिना परिणीय ताञ्चोपमुज्य कृतप्रतिज्ञस्तन्नयनाय राजधानी प्रति निवर्तते। एतस्मिन्नन्तरे शून्यहृदयां शकुन्तलामात्मानमुपोक्षितवतीं मत्वा दुर्वासा यथेच्छागतस्तां प्रियो विस्मरतीति शपति। सखिभ्यां प्रसादितश्च व प्रणयचिह्नदर्शनाच्छापान्तमपि निर्दिशति। तीर्थयात्रातः प्रत्यागतः कण्वः सुता । दुष्यन्ततेजोधारिणी ज्ञात्वा तां ग्रहीतुः सकाशं प्रेषयति। राजा तु

शापप्रभावात्कृतप्रयत्नोऽपि नैव परिचिनोतितामत एव तिरस्करोति। एतस्मिन्नन्तरे काचिदप्सरोवरा तां मारीचाश्रमं प्रापयति। तथैव सा तनयं सूत्रते। आत्रान्तराले धीवरात्प्राप्ताङ्गुलीयको राजा तां स्मरति भवति तद्विरहेण व्यामुग्धः। शकसाहाय्याय दिवं गत्वा प्रत्यागतः स मारीचाश्रममवतीर्णो बालक सिंहशिशुना क्रीडन्तं पश्यति। तत्रैव मवति च तयोः पुनर्मिलन । शकुन्तलादुष्यन्तयोः।

कथानकमिदं महाभारतादावपि दृश्यते किन्तु तत्र नास्ति सजीवत्वं कथायाम्। कालिदासेन तामेव नीरसां कथामादाय स्वप्रतिभाया तां नवत्वेन परिकल्प्य सन्निवेशिनाऽस्ति सा। पुराणेषु शकुन्तला प्रौढा युवतिदृश्यते। सा हि स्वयमेव सूचितस्वजन्मवृत्तान्ता तत्तनय एव युवराजो भविष्यतीति संविदि दुष्यन्तस्य पत्नीत्वं स्वीकरोति। कण्वाश्रमे एव सा तनयं सूते। षडवर्षवयस्कं तमादाय सा प्रतिष्ठानपुरं गच्छति। तत्र दुष्यन्तो जानन्नपि ताण तिरस्करोति लोकवादभिया। ततश्च नमोवाणीप्रेरितस्ता गृह्णाति चोभौ सुखमेघेतें च। कालिदासकल्पितकथायां तु शकुन्तला मुग्धा नायिका। सा स्वयमेव नैव किञ्चित्कथयति।

स्वजन्मनो वृत्तान्तमपि सा सखीमुखेन ज्ञापयति। गर्भामराल सैव सा पतिगृहं प्रेष्यते कण्वेन। शकुन्तला प्रस्तापन वृत्तन्तं कलिना तथा निबद्धं यथा हि तेन मन्ये दृषदपि द्रवत्वमायाति शोकविह्वला। सा च पधि शक्रतीर्थे स्नानसमये दुष्यन्तप्रदत्ताङ्गुलीयकं जले पतितमपि शापप्रभावान्नैव जानाति।। तेनैव सा दूष्यन्ताय स्वपरिचप्रदानेऽसफला भवत्यत एव तिरस्कृता च! ण पश्चाच्च धीवरस्तङ्गुलीयक मत्स्योदरे प्राप्नोति निगृह्यते च तद्विंकीणन्नापणे।

ततश्चतद्राज्ञे निवेद्यते। राजाऽपि तद्दृष्ट्वा जागृतस्मृतिः पश्चात्तापेन दह्यमानान्तो भृशमुद्विग्नो भवति। एवं खिन्नचेतसं तं मातलिर्विदूषकखेदनेन पौरुषाय जागत्यति। इत्थं हि तत्र दुर्वासः शापः शकुन्तलाप्रस्थापनं ण अङ्गुलीयकप्रकरणं मालतेरूपस्थितश्च कवेर्योजनैव। शाकुन्तलस्यमहिमानं तु । न कोऽपि लेखन्याऽवतारयितुं प्रभवति। उक्तमेव

१काव्येषु नाटकं रम्य तत्र शाकुन्तलं मतम्। तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥१

एवमेव जर्मनकवे गेटे महाभागस्य कथनसारोऽयम्

वासन्तं कुसुमं फलञ्च युगपद्ग्रीष्मस्य सर्व च यत् यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम्। एकीभूतमभूतपूर्वमधवा स्वर्लोकभूलोकयो रैश्वर्यं यदि वाञ्चसि प्रियसखे शाकुन्तलं सेव्यातम्॥

अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तस्य मृगयाविहारः कण्वाश्रमदृश्यए तापसकन्यकानां बाल्यभावःए शकुन्तलाया मुग्धात्वंए दुष्यन्तशकुन्तलयोः प्रेमलीलाए पुत्रीपितुरवस्थाए पुत्र्याः पतिगृहं प्रति प्रेषणम्ए प्रासादव्यवहारःए भरतस्य बाल्यलीला च नितान्तमेव सर्वोत्कृष्टत्वस्य परमं निदर्शनम्।

मृगयाविहारो यथा

ग्रीवामनाभिरामं मुहुरनुपतति स्पन्दने दत्तदृष्टिरू पश्चान्दैन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूवकायम्। शष्परावलीदैः श्रमविवृतभ्रंशिभिः की ग्रवत्मा। पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुया प्रयाति ॥27

बालसुलमस्नेहो यथा

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैख्यक्तवर्णरमीयवचः प्रवृत्तीन्। अङ्गश्रयप्रणदिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तभरजसामलिनी भवन्ति। 28ए णण

तापसकन्यकानां मौग्ध्यं यथा

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मी तनोति। इयमाधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी विमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥29

तथैव

अनाघातं पुष्पं किसलयमलून सररूहै रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्। अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं न जाने भोक्तारं कमिद् समुपस्थास्यति विधिः ॥30

पुत्रीप्रस्थापनसमये पितुरवस्था यथा । यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्ताम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्। वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुः खैर्मवैः ॥ पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्। आद्ये यः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥1 भरतस्य वाल्यलीला यथा १जृम्भस्व सिंह! दन्तांस्ते गणयिष्ये।१ पितुर्वात्सल्यं यथा

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरू प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भतुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिण परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी मान्त्येवं गृहणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥2

वियोगिनो वियोगजन्यावस्था यथा

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोः द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु। विसृजति हिमगभैरग्निमिन्दुर्मयूखै स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि॥

नायकस्य धीरोदात्तत्वं यथा

कुमुदान्येव शशाङ्करू सविता बोधयति पङ्कजान्येव। वशिना हि परपरिग्रहसंश्लेषपराह मुखी वृत्तिः ॥

अयोगश्रृजारो यथा

दोहरेण चरणः क्षतत्यकाण्डे तन्वीस्थिता कतिक्षिदेव पदानि गत्वा। आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती शाखासु बल्कलयशक्तमपि दुमाणाम्॥5

पुत्रीपितुरितिकर्तव्यता यथा

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मनि स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृतिं च ताम्। सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधुबन्धुभिः ॥3॥

वस्तुतो हि कालिदासीयं प्रत्यके वाक्यं मधुरं कूजति। शकुन्तलां दृष्ट्वा ण दुष्यन्तश्चिन्तयति।

इदं किला व्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं यदच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तु मृषिर्व्यवस्यति॥7

कविरमों चरित्रचित्रण नाट्यशास्त्रीयमक्षरशोऽनुसरति। तस्य हि पाजाणि न कदाऽपि स्वीया सीमामुल्लजयन्ति। पाण्यस्योदात्तभावनया प्रेरितानि सन्ति सर्वत्र।

अतः केनचित् विदुषा साधूक्तम्

ẞẞकाव्येषु नाटकं रमा तत्र रम्या शकुन्तला।ẞẞ इति।

संदर्भ सूची :

अग्निपुराणे 339
साहित्यदर्पणे 1ण्2
मनुस्मृतिः . 2६12
कौटिल्यअर्थशास्त्रम्. 15६1
नाटयशास्त्रे 21ए131
भामहालंकारे 1ए16
काव्यालंकारसत्रवत्तै1ण्1
रूद्रटालंकार 2ण्1
ध्वन्यालोके प्रथमोद्योते।
संस्कृतसाहित्येतिहासः आचार्यलोकमणि दाहालः पृण् संण् 378
अष्टाध्यायी. 4६3६110.111
अभिज्ञानशाकुन्तलम्ए चतुर्थोऽङ्कः श्लोण् संण्5ए8
अभिज्ञानशाकुन्तलम्ए चतुर्थोऽङ्कः श्लोण् संण् 16ए18
नाट्यदर्पण. 2६68
काव्यादर्शः 1.23
अमरकोशः 76 ए6.6 3ण्3ण्3ण्105
दण्डी . 1६31
आचार्य लोकमणि दाहालजः . संस्कृतसाहित्येतिहासः पृष्ठ संण् 370
पाणिनीय शिखा . 41.42 महाभाष्यमूपस्पशाहिके।